

‘Einen Vogel haben sie alle’

Het literaire werk van Johanna Wichmann-Zeise

Dat Johanna Wichmann-Zeise, moeder van de roemruchte kunstenaar-excentriekeling Erich Wichman en de progressieve schrijfster-feministe Clara Wichmann, in haar moedertaal, het Duits, literair werk schreef, is geen geheim. Maar wat voor werk was dat?

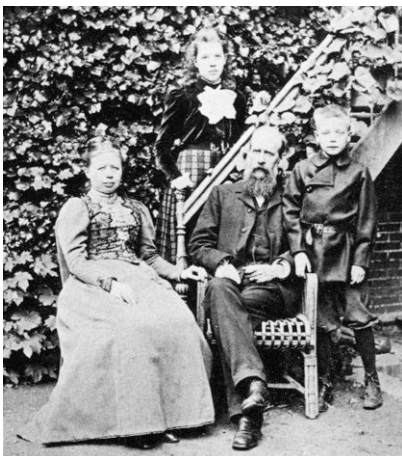
Johanna Wichmann in 1892

door Joep Haffmans

Erich Wichman en zijn zus Clara Wichmann lijken hun schrijftalent niet van een vreemde te hebben. Een onderzoek in het archief van hun veel onbekendere moeder leverde een flinke hoeveelheid geschriften

van Johanna Wichmann-Zeise (1852-1938) op, al dan niet gepubliceerd.¹ In de loop van haar leven schreef zij onder de *nom de plume* Johanna Eng novellen, essays, toneelstukken, natuurstudies en ingezonden stukken.

De welgestelde familie Zeise woonde generaties lang in Altona, in de buurt van Hamburg. Zij had kooplieden, fabrikanten, predikanten en dichters voortgebracht. Heinrich Zeise (1822-1914), de vader van Johanna, was behalve fabrikant en apotheker ook een dichter van nationaal statuut.² Johanna Therese Henriette (in huiselijke kring Hanna genoemd) groeide op in een groot huis met veel personeel. De familie Zeise vestigde zich na de verkoop van de chemische fabriek in een buitenhuis in het nabije Friedrichsruh en had daar de staatsman Otto von Bismarck als buurman en huisbaas. De Zeises waren ondernemend en artistiek maar ook excentriek. Johanna zelf citeert in 1930 in een brief een uitspraak van een familielid: ‘De Zeises zijn alle meer of minder geniaal, maar “einen Vogel haben sie alle.” Ik geloof u noemt dat: er loopt een streepje door.’³ Haar schoondochter Leni zou later Johanna’s karakterkenmerken als volgt kenschetsen: ‘Zacht en heerszuchtig en doordrijven, artistieke gerichtheid, hard en gevoelig.’⁴

Gezin Wichmann in 1898

Utrecht

Toen Johanna in 1879 met Carl Ernst Arthur Wichmann (1851-1927) trouwde, was dat eigenlijk beneden haar stand, maar dat maatschappelijk ongemak werd gecompenseerd door de wetenschappelijke reputatie die haar echtgenoot al op jonge leeftijd had

verworven.

Kort na hun huwelijk verhuisden Johanna en haar echtgenoot naar Utrecht, waar Arthur Wichmann een functie had gekregen als hoogleraar in de geologie. Korte tijd woonden zij op de Nachtegaalstraat 37. Enkele jaren later betrokken zij een ruimer huis, Brigittenstraat 7. Het echtpaar kreeg twee kinderen, een dochter en een zoon. Clara (1885-1922) werd een bekend juridisch filosofe, feministe en vooraanstaand vredesactiviste. Naar haar is het Clara Wichmann Instituut genoemd en aan het huis Nachtegaalstraat 37 is een plaquette ter gedachtenis aan haar aangebracht. Zij overleed in het kraambed. Erich (1890-1929) was beeldend kunstenaar, pamflettist, fascist en roemrucht bohemien. Ook hij overleed jong, ten gevolge van een verwaarloosde longontsteking.⁵ Moeder Johanna overleefde dus haar beide kinderen.

Johanna had belangstelling voor literatuur en was al als jong meisje begonnen met schrijven. Haar archief bevat talrijke ongepubliceerde vingeroefeningen uit haar meisjestijd, maar ook volumineuze bundels van rond 1870 waarin zij gedichten van anderen heeft afgeschreven. (Dat haar geschriften vrijwel allemaal in het toen gangbare Duitse ‘Kurrentschrift’ zijn geschreven bevordert de toegankelijkheid voor de huidige lezer overigens niet.)

Ongetwijfeld is haar documentatie over en analyse van het werk van de indertijd zeer bekende Duitse schrijver Friedrich Hebbel (1813-1863) te beschouwen als het *magnum opus* van Johanna. Ze is hier haar leven lang, vanaf haar veertiende tot haar tachtigste, mee bezig geweest. Ook in haar Utrechtse jaren bleef dit onderwerp haar bezighouden. Dat Hebbel een bekende van de familie Zeise was, heeft zonder twijfel aan deze diepgaande studie bijgedragen. Het is eigenlijk tragisch te noemen dat het nooit tot een publicatie van deze Hebbel-manuscripten is gekomen. Zelf verklaart ze dit in 1930 als volgt: ‘zoo heb ik wel eens dat en dat geschreven over Hebbel en dat zou ook wel een boek vullen, maar het werk is nog altijd ongedrukt. Ik had het voor Hebbels 100sten verjaardag bestemd en had niet bedacht dat redacties en uitgevers zich zoo lang van te voren voorzien. Toen ik het een jaar tevoren aanbood, schreven mij twee redacties, dat ze het gaarne zouden genomen hebben, maar dat ze nu reeds voorzien waren. En een Uitgever, dat hij het misschien over enige jaren zou willen brengen.’⁶

‘Ein Jude’

Toch zag Johanna een redelijk aantal van haar geschriften gepubliceerd. Al in 1871, zij was pas negentien, verscheen onder haar pseudoniem in het *Unterhaltungs-Blatt des Ober-rheinischen Couriers* haar debuut, het feuilleton ‘Ein Jude’. Deze novelle in vier delen is een nogal wijldlopg verhaal over een familie van wie de zoon na het voltooien van de medische studie naar het ouderlijk huis terugkeert en daar enthousiast vertelt over zijn professor, een Jood met de naam Mainzer, die hem zo’n voortreffelijk onderricht had gegeven en met wie hij ook bevriend was geraakt. ‘Um Gotteswillen, toch wel een gedoopte Jood’ roept de vader van de student, een steile dominee, uit als hij dit verneemt. Mainzer wordt korte tijd later geneesheer aan het plaatselijk hospitaal. Al-

lengs ontwikkelt zich een liefdesrelatie tussen Helena, de dochter van de dominee, en Mainzer. Een jonge plaatsvervanger van de oude dominee dingt ook naar haar gunsten, maar het meisje kiest voor Mainzer, tot grote ontsteltenis van haar vader. Als deze bij de oude dominee om de hand van Helena vraagt verbindt deze aan zijn goedkeuring van het huwelijk de eis dat Mainzer zich christelijk laat dopen. Deze weigert dat met de woorden: 'Waarom zou mijn geloof slechter zijn dan het uwe?' Helena en Mainzer trouwen uiteindelijk zonder de toestemming van de vader, met de broer als enige aanwezige bij de plechtigheid. Het komt tot een breuk in het gezin. Maar als er na een jaar een baby komt en de oude grootvader die vervolgens te zien krijgt, breekt het ijs en verzoent hij zich met de situatie. Het verhaal van Johanna heeft dus een gelukkig einde. Familiaire liefde blijkt uiteindelijk boven de kerkelijke dogmatiek te gaan. En ook de beschrijving van de joodse Duitser is respectvol en humaan. Let wel: in het Duitsland van 1871.

Na haar verhuizing naar Utrecht in 1879 en de geboorte van haar twee kinderen in 1885 en 1890 blijft Johanna regelmatig de pen hanteren. Haar archief bevat talrijke (vrijwel zeker ongepubliceerde) manuscripten van novellen met titels als 'Allerlei Zollerlebnisse', 'Die alte Bügeltasche' en 'Von der Psyche des Hundes', maar ook toneelstukken zoals 'Ein Gratulationsbesuch', 'Ein Kondolenzbesuch' en 'Am Himmelstor'. Met het toneelscript van 'Gefangen. Scene aus dem Mittelalter' uit omstreeks 1905 zal ze nog in 1933 meedingen naar de toen zojuist door nationaalsocialisten ingestelde Dietrich-Eckart-Preis, overigens zonder succes. Ook blijft Johanna regelmatig in Duitse kranten schrijven, zowel redactionele artikelen als ingezonden brieven. De onderwerpen betreffen natuurbeschrijvingen, geschiedenis maar ook de positie van de vrouw.

Naarmate zij langer in Nederland verblijft laat ze zich in haar onderwerpen door Nederland inspireren. Zij schrijft artikelen over het Nederlandse landschap maar ook over de politieke situatie in Nederland. Een stuk in een Duitse krant heeft als titel 'Plaudereien aus Holland'.⁷ In 1907 publiceert zij in *Nord und Süd*, een literair tijdschrift met internationale thema's, een historiserend stuk met de titel 'Maria van Reigersberch', een geromantiseerd verhaal over de echtgenote van Hugo de Groot.⁸ Gaandeweg gaat Johanna nu ook in het Nederlands schrijven. In het dagblad *Het Vaderland* schrijft zij in 1919 en 1920 artikelen over de situatie in het Hamburg van kort na de Eerste Wereldoorlog.⁹

Wouter Lutkie

In haar persoonlijk leven kent Johanna inmiddels weinig geluk. De tegendraadse Erich, die ondanks zijn uitpattingen haar oogappel is en zal blijven, vraagt veel energie. Professor Wichmann keert zich van zijn zoon en ook van zijn echtgenote af. In 1916 komt het tot een scheiding van het echtpaar Wichmann-Zeise. Daaraan is een periode van een aantal jaren voorafgegaan waarin de beide echtelieden niet meer met elkaar spraken. Door de Eerste Wereldoorlog en de daarop volgende inflatie van de Reichsmark verliest Johanna haar Duitse vermogen. Na haar scheiding woont ze met tussenpozen in Amsterdam bij Erich in huis. Met haar kleine alimentatie zal zij het gezin van Erich blijvend ondersteunen. Hoe het eraan toegegaan moet zijn in een klein bovenhuis met Erich, zijn labiele vrouw, zijn bijvrouw¹⁰, zijn moeder en een paar kleine kinderen laat zich raden. Het is in deze tijd dat Erich Wichman aan Hendrik Marsman een uitnodiging tot een kennismaking stuurt met de woorden: 'U bent van harte welkom, tenminste als U met de fantastische omstandigheden – een oud, vuil huis vol mesjogge mensen en schreeuwende (enz.) kinderen – genoeg neemt.'¹¹ Johanna zal, zoals gezegd, haar beide kinderen overleven. De advocaat en schrijver François Pauwels doet later verslag van de begrafenisplechtigheid van Erich en meldt hierover dat de moeder op een stoeltje zat om alles goed te kunnen volgen en geen enkel teken van burgerlijke rouw vertoonde.¹²

Na het overlijden van haar zoon kreeg Johanna contact met de katholieke priester Wouter Lutkie (1887-1968). Lutkie had Erich in 1925 in Milaan leren kennen. Beiden deelden het enthousiasme voor het Italiaans fascisme en zouden bevriend raken. Wichman beschouwde Lutkie als klankbord en vertrouwensman. Na Erichs dood zou Lutkie de opvoeding van diens oudste zoon Hans (1916-1942) op zich nemen. Hans was een moeilijk hanteerbare jongen die later met zijn voogd zou breken, dienst nam bij de SS en aan het Oostfront sneuvelde. Een jaar na Erichs overlijden had Lutkie

Wouter Lutkie, ca. 1920

Johanna een door hem over Erich geschreven herdenkingsartikel gestuurd en haar kennelijk een aantal vragen over haar kleinzoon Hans, maar ook over haarzelf gesteld. Zij schreef een lange antwoordbrief aan Lutkie, waarin zij op die vragen inging. Deze brief vormt een belangrijke bron voor Johanna's biografische gegevens en haar familiale omstandigheden. De eerdergenoemde karakterschets van de Zeises komt erin ter sprake en haar bemoeienissen met Hebbel. De brief gaat voorts over haar schoondochter Leni, de weduwe van Erich, die op dat moment in een psychiatrische inrichting verbleef, en over haar kleinzoon Hans, van wie we te weten komen dat die als baby ondervoed is geweest door de barre huiselijke omstandigheden in het jonge gezin.

Humor

In 1930 kwam de eerste aflevering van *Aristo* uit, het geestekind van Wouter Lutkie. Hij propageerde in dit blad het fascisme van Mussolini, maar bood ook een podium voor

literair werk. Na enkele jaren zien we enig werk van Johanna (inmiddels tachtigplusser) in de kolommen van *Aristo*-verschijnen. In 1934 vertaalt zij een artikel van Lutkie over Engelbert Dollfuss, de kort daarvoor door nationaalsocialisten vermoorde kanselier van Oostenrijk, in het Duits. Het Duits-talige artikel in *Aristo*, met de titel 'Dollfuss der schlecht umgebene'¹³, dat een antinazistrekking heeft, moet kennelijk ook over de grens leesbaar zijn. Johanna wordt in de inhoudsopgave van *Aristo* van 1934/35 als medewerker genoemd. Zij schrijft in het eerste nummer van 1935 een reactie op een artikel van Lutkie waarin zij deze wijst op het onderscheid tussen de Pruisische geest en het nationaalsocialisme. Zij betoogt erin dat zij in haar jonge jaren Bismarck gekend heeft, die veel humor bezat, maar 'ik geloof niet dat er onder de Nat. Social. EEN ENKELE humor heeft.'¹⁴

Persoonlijke herinneringen aan

Bismarck

Als ik het geduld van mijn lezers niet al te zeer op de proef stel zou ik gaarne iets over Bismarck als m e n s c h willen vertellen.

7

Eens ging Bismarck, die zeer precies in geldzaken was, met den opperhoutvester een huisje inspecteeren, welks bewoners herstel van een muur gevraagd hadden. „Gelukkig wist ik, wat ik te zeggen had”, vertelde de vrouw ons achteraf voldaan, „ik heb altijd Herr Durchlaub gezegd.”

11

Eens had Bismarck een lange wandeling door de bosschen gemaakt, was moe een huisje binnengegaan en had een glas melk gevraagd. Hij gaat zitten en zegt tegen het oudje, dat hem de melk brengt : „Weet je wie ik ben ?”

„Neen, misschien houtvester Eck ?”

„Neen, hooger op.”

„De opperhoutvester ?” vraagt het vrouwtje vol ontzag.

„Nog hooger op !”

„Hooger weet ik niemand.”

„Ik ben Fuerst Bismarck.”

„Dien ken ik niet, maar den heer opperhoutvester zou ik wel eens graag willen zien.”

's Middags aan tafel, waar de opperhoutvester zooals gewoonlijk ook aanzat, vertelde Bismarck : „Vandaag ben ik aan de grens van mijn roem gekomen, maar uw roem reikt verder !”

12

Toen Bismarck nog graaf was, dus vóór 1870, zat hij eens in Leipzig in een restaurant. De kellner zegt steeds : „Herr Graf”. Bismarck : „Waarvandaan weet u dan wie ik ben ?” De kellner : „Wie zou u niet uit de Kladderadatsch kennen !”

Een medewerkster die Bismarck persoonlijk gekend heeft? Dat buitenkansje zal Lutkie zich niet graag hebben laten ontgaan. In het julinummer van 1935 verschijnt dan ook een artikel van zeven pagina's van de hand van Johanna met de titel 'Persoonlijke herinneringen aan Bismarck'.¹⁵ Het bevat een vijftiental genummerde herinneringen die Johanna zo'n zestig jaar later op schrift stelt. Jammer genoeg zijn ze wel af en toe wat zouteloos. Het is daarom voor de geschiedwetenschap niet zo heel erg dat dit artikel in een tamelijk obscuur Nederlands blad vrijwel zeker ontgaan zal zijn aan de talrijke Duitse biografen van Bismarck. Toch zijn enkele van deze herinneringen van Johanna Zeise aan Bismarck net aardig genoeg om ze aan de vergetelheid te ontrukken (zie hierboven). Het artikel in *Aristo* zou de laatste publicatie zijn van Johanna, die – volgens haar overlijdensbericht geheel onverwacht – op 19 juli 1938 overleed.

Joep Haffmans heeft een kunst- en antiekhandel in Utrecht. In 1999 publiceerde hij bij Uitgeverij Van Gruting Geest, *koolzuur en zijk. Briefwisseling van Erich Wichman*. Eerder schreef hij over Erich Wichmans laatste levensdagen in *De Utrechtse Boekhouder* 2012/3 (nr. 12).

